

Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чериниң «Тыва улусчу республиканың бир дугаар өөредилге сайыды Лопсан_Кенден Ооржак Мижит-Доржуевич аттыг №18 дугаарлыг ортумак ниити өөредилге школазы»

ШМК-ның хуралынга
көргөн
протокол №1
«29» августа 2024г
Санаа /Санаа Ч.С./

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрэн
Хомушкү Ч.Э.
протокол № 1
« 30 » августа 2024г

Школаның директорунун
№ 18 дугаар дужаалы-биле
бадылаан
Иргит А.Ю.
« 30 » августа 2024г

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНГЕ

өөредилгениң чаарттыг федералдыг күрүне

негелделеринге дүүштүр тургустунган

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 5

Өөредилгениң деңнели: ниити билигнің кол (үндезини) чадазы

Ажылчын программаны тыва дыл
болгаш чогаал башкылары ажылдап кылган

Кызыл – 2024

Тыва дыл эртеминге ажылчын программаның тайылбыр бижии

Тыва дыл эртеминиң ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу документиленге даянып кылган:

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-нин хүнүнде немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу “Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу”;
2. 2010 чылдың декабрь 17 –де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнин кол чадазынын федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;
3. 2021 чылдын март 22-де №115 дугаарлыг “Кол ниити өөредилге программаларынын – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында” РФ-нын Чырыдыышкын яамызынын дужаалы; (2021 чылдын апрель 20-де № 63180 дужаал-биле бүрүткеттинген)
4. Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарыга «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазынга (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан чижек программазын удуртулга кылган.
5. 2024 чылдың август 30-де №598.2-од дугаарлыг дужаал-биле үнген муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Кызылдын Ооржак Лопсан-Кенден Мижит-Доржуевич аттыг №18 ортумак ниити билиг школазының өөредилге планы.

Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарыга «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазынга (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндэзин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу амыдыралда боттанмышаан. Тыва дыл өөредилгениң, культураның, күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадылады), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже сонгулдаларның дылы, албан-херек документиери эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыраар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системасында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга

хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөрөдилге уругларнын ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Сорулгалары:

-өөреникчилерге фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис), стилистикага тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин, чаңчылдарын хевирлээр;
-шын бижирииниң, бижик демдектерин шын салырының быжыг чаңчылдарын бээр;
-алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының бодалдарын аас, бижимел харылзаалыг чугаага илередири;
-литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаазының культуразын бедидер;
-ниитилел амыдыралынга тыва дылдың ужур-дузанын, хөгжүлдизин, өске дылдар аразында ээлеп турар туружун бөдүүн билиглер-биле таныштырар;
-төрөөн дылынга камныг, сонуургалдыг, хандыкшылдыг болурунга кижизидер;
-өөреникчилерни номга, шын, медреселдиг, аянынг номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер, боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
-мөзү-шынар, эстетика, күш-ажыл талазы-биле кижизидилгеге бүрүнү-биле ажыглаар;
-харысалгалыг болурунга, өөрөдилгениң, күш-ажылдың сагылга-чурумунга кижизидер.
Бо сорулгаларны чедип алырда, башкынын ниити культурлуг деңнелин бедидери, дыл эртеми, методика, ниити педагогика, ИКТ, чаартылгалар талазы-биле белеткелин үргүлчү бедидери, бодунуң хүлээлгезин харысалгалыг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседери.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туннелдер.

5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр; – үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижирииниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эн кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзер;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузанын чугаалаар;
- тыва бижииктиң төөгүзүн тайылбырлаар;

- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;
- Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы
- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречие чогоадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
- -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
- сөстүң дөзүн шыяр;
- сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;
- Лексикология болгаш фразеология
- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;
- Морфология. Чүве ады. Демдек ады
- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);
- дузалал чугаа кезектерин таныыр;
- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;
- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;

- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүндө, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстер болгаш фразеологизмнер тургузарынга уjur-дузанын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстер болгаш фразеологизмнерни тургузар;
- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:
- сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;
- фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;
- морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;
- аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрөл дылдар дугайында тайылбырлаар;
- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының

(чериниң) аайы-биле

аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол

болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).

- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
- кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстер

(историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
 – литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
 – хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап
 билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;
 – орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин
 айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
 – фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
 – үлегерлеп алышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөриниң, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш
 өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;
 Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы
 – кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда
 эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш
 болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын
 таныыр;
 Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Ат орну
 – грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске
 чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;
 – кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
 – бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
 – кылыг сөзүнүң эге хевирин тодарадыр;
 – нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
 – чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
 – наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
 – кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел,
 кызыгаарлаар;
 – болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг,
 бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
 – наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының,
 хемчегниң.
 – наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
 – ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгының, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат
 оруннары;
 – ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
 – тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
 – силер, болар деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;
 – кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.
 – кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
 Синтаксис
 – кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

- сөс каттыжыышкынында өзөк болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
 - домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
 - сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
 - чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
 - бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кезигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;
- Культура речи
- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга,

чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага

хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;

- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастие тодарадыр;
- причастиең болгаш деепричастиең грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтук

демдектерин,

синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;

- причастиең үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;

– тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар

деепричастиелер;

- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;

– причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

- өттүнүг сөстөрүн тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;

– өттүнүг сөстөрнүң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыт-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр,

миннишкин илередир сөстөр;

- өттүнүг сөстөрнү тургузар; өттүнүг сөстөрнүң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;

– өттүнүг сөзүнүң составтыг кылыг сөзү тургузарынга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;

- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;

– эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр;

- дег, ышкаш деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;

– биле деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;

- эвилелдерни таныыр;

– чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле

бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;

- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
 - артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
 - чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
 - причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
 - аян сөстөрүн танып тывар;
 - кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилинин өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
 - аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
 - аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;
- Синтаксис**
- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
 - сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
 - ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ылгаар;
 - домактың чугула кежигүннерин танып тывар;
 - сөглекчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
 - сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
 - домактың ийиги черге кежигүннерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
 - делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
 - чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок, ат домаа;
 - чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның тургузар;
 - долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
 - домак сөстөрнү чугаага ажыглаар;
 - нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
 - нарынчылтынган домактарны ылгаар;
 - чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
 - чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
 - чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар;
 - чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
 - делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
 - киирилде сөстөр, киирилде домактарны ылгаар;
 - нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
 - домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн,

культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

– өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;

– дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;

– сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;

– цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

– нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны

ылгаар: кожомактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;

– сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга)

тодарадыр;

– нарын домакты танып тывар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;

– чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;

– чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;

– чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын

кылыр;

– нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;

– нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

– нарынчыттырган, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;

– тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;

– петроглифтер, иероглифтер, түрктөртүнчү орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш

эрги моол бижиктерни ылгап билир;

– чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөртүнчү сөзүглелде кирген

утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

– сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын)

аайы-биле сайгарар;

– сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);

– план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;

– хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага

дүгжүп турар кылдыр тургузар;

– бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга

хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;

- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;
Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери
- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

5-ки класстын календарь-тематиктиг планнаашкыны

	Кичээлдин темазы	ша- гы	эрттирер хүнү, айы	
			план ёзугаар	херек кырында
Эге класстарга чуулдерин катаптаары				
1	Эге класстарга өөрөнгөн чуулдерин катаптаары. Чугаа кезектери. Сөс каттыжыышкыны болгаш домак. Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери	1	06.09.	
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер				
2	Дыл – кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ. Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини. Тыва дылды өөренириниң ужур-дузазы.	1	13.09.	
3	Дыл эртеми болгаш ооң адырлары.Тыва дыл эртеминиң кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглаарының онзагайлары. Чугааның янзылары	1	20.09.	
4	Диктант «Тааннарнын хайы»	1	27.09.	
Фонетика болгаш орфоэпия				
5	Фонетика дугайында билиг. Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)	1	04.10.	
6	Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).	1	11.10.	
7	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: күштүг, кошкак, аяар; ыткыр, дүлей. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмөйлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.	1	18.10.	
8	Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы	1	25.10	
9	Слог болгаш ооң хевирлери (ажык, хаалчак).Тыва дылда ударение.	1	08.11.	
10	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнери.	1	15.11.	
Графика, орфография				
11	Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавиттиң төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндөзилээн тыва алфавит. Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы.	1	22.11.	
12	Орфография дугайында билиг. Орфографияның дүрүмнери. Тыва дылдың словарьлары.	1	29.11.	
13	Ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижири.	1	06.12.	
14	Й үннүг үжүктөрлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шын бижири.	1	13.12.	
15	Сөс эгезинге т-д, н-б деп үннерниң үжүктерин шын бижири.	1	20.12.	
16	Кадыг (ь) болгаш чымчак (ъ) демдектерни сөске ажыглаары.	1	27.12.	
Лексика болгаш фразеология				
17	Лексикология – дыл эртеминиң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.	1	10.01.	
18	Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары.	1	17.01.	
19	Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер.	1	24.01.	

20	Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.	1	31.01.	
21	Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)	1	07.02.	
22	Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер.	1	14.02.	
23	Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөр (неологизмнер). Жаргонизмнер.	1	21.02.	
24	Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер).	1	28.02.	
25	Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы.	1	06.03.	
26	Фразеология – дыл эртемниң кезээ. Фразеологизмнер дугайында билиг.	1	13.06.	
27	Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы. Тыва дылдың фразеологтуг словары	1	20.03.	
Синтаксис. Пунктуация.				
28	Синтаксис – дыл дугайында эртемниң кезээ. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.	1	03.04.	
29	Сөс каттыжышкыннары. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы	1	10.04.	
30	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары). Алгы домаа.	1	17.04.	
31	Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү). Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының дугайында ниити билиг. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	1	24.04.	
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы				
32	Диалог. Аас чугааның хевирлери: айтырыг-харыы, сонuurгалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Монолог: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын.	1	08.05.	
5-ки класска ооренген чуулдерин катаптаары				
33	Хыналда диктант	1	15.05.	
34	Фонетика. Орфоэпия. Орфография. Лексика болгаш фразеология. Синтаксис. Пунктуация.	1	22.05.	